DOI: https://doi.org/10.54937/dspt.2022.22.1.40-47

Eden – the Image of Harmony Between the Creator and the Creation

Paradies – das Bild der Harmonie zwischen Schöpfer und Schöpfung

Raj – obraz harmónie medzi Stvoriteľom a stvorením

Štefan Šrobár

Abstract

Eden firstly referred to prehistoric times but later its meaning was also extended to reflections on glory and happy times of that era. Eden, which is still hidden today, will reveal its full glory at the end of the world. In the older Yahwistic tradition, there is a very clear description of Eden. The beauty and fertility of the Eden is the result of the coactivity of human endeavor with God's activity of creation. By committing the original sin, man lost his paradise, i.e. connection with God. The sin of the first people was not that they wanted to be like God, that is, to be similar to God, but that people wanted to be like God immediately, without following him, without being obedient to him.

Keywords: Eden. Closeness to the Creator. Intimate communion with God. Sin.

Máloktoré biblické slovo sa natoľko vrylo do myslí ľudí – tak starovekých ako aj novovekých – ako slovo „raj“. Keď ho počujeme, vybaví sa nám priamo rozprávkový obraz záhrady s krásnymi stromami obalenými kvetmi a plodmi, medzi stromami vidíme rôzne druhy zvierat, ktoré žijú vo vzájomnom súlade. Tento obraz nikdy nestratil svoju aktuálnosť. Keď chceme vyjadriť stav alebo miesto, kde nie je zlo, utrpenie ani smrť, keď hľadíme na niečo, čo nás uchvacuje a zakúšame v sebe pokoj, vtedy hovoríme, že sa cítime „ako v raji“, že zažívame „raj na zemi“.[1]

[1] ZIÓLKOWSKI, Z.. *Nejtěžší stránky Bible,* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 140 – 141.

Biblické texty

Hebrejské slovo *pardēs* (raj) je prevzaté zo starej iránčiny (pairidaēza) a označuje záhradu obkolesenú stenou. Grécky výraz *paradeisos* prvý raz použil Xenofón a nazval tak záhrady perských kráľov. Septuaginta ním prekladá *gan ēden* v Gn 2, 8.[2]

Starý zákon

Slovo raj (hebr. *pardēs*) sa vyskytuje v Neh 2, 8 (kráľovská obora); Kaz 2, 5 (záhrada); Pies 4, 13 (sad). Nikde v Starom zákone sa nepoužíva vo svojom eschatologickom význame, ktorý sa rozvinul v židovskom myslení až neskôr. Rozoznávame nasledujúce významy. Slovo raj (aram. *pardēsā*) najprv označovalo prehistorickú dobu (nem. *Urzeit*), neskôr sa jeho význam rozšíril aj na úvahy o sláve a šťastných časoch onej doby. Súviselo to s očakávaním krásnej *mesiášskej budúcnosti.* Tento budúci vek slávy bude mať takú podobu ako záhrada Eden za dávnych čias. Židia tiež verili, že raj existoval v ich časoch, ale *v skrytosti.* Na tomto utajenom mieste prebývali duše praotcov a ďalších vyvolených *spravodlivých* ľudí. Minulý, súčasný a budúci raj boli považované za *totožné.* [3]

Nový zákon

Slovo raj (gr. *paradeisos*) sa v Novom Zákone vyskytuje len na troch miestach (Lk 23, 43; 2 Kor 12, 3; Zjv 2, 7). Kontext ukazuje, že prevláda neskorší význam tohto pojmu. U Lukáša (Lk 23, 43), používa Ježiš slovo „*raj*" pre miesto, kam idú duše hneď po smrti. Tento výraz je porovnateľný so *skrytým rajom* v neskoršom židovskom myslení. Tá istá myšlienka sa objavuje aj v podobenstve o boháčovi a Lazarovi (Lk 16, 19 – 31). V Druhom liste Korinťanom (2 Kor 12, 2 – 4) píše apoštol Pavol o tom, ako bol prenesený do raja, kde počul tajomné slová, ktoré človek nesmie vysloviť (gr. *arrēta rēmata*). V tomto prípade predstavuje raj „tretie nebo" s jeho slávou, možno rovnakou ako u Lukáša (Lk 23, 43). V *eschatologickom* význame sa o raji hovorí len v Zjavení apoštola Jána. Tu Kristus sľubuje, že kto zvíťazí, tomu dá „*jesť zo stromu života, ktorý je v Božom raji*". (Zjv 2, 7). Raj, ktorý je v súčasnosti ešte skrytý, odhalí svoju plnú slávu s *koncom* tohto sveta. V posledných kapitolách Zjavenia apoštola Jána je často kladený dôraz na *Božiu záhradu,* ktorá sa bude nachádzať v budúcom svete, ktorý príde.

[2] FENSHAM, F. C.: *Ráj*. In: DOUGLAS, M. A (ed.). *Nový biblický slovník.* Praha: Návrat domů, 1996, s. 863 – 864.
[3] FENSHAM, F. C.: *Ráj*. In: DOUGLAS, M. A (ed.). *Nový biblický slovník.* Praha: Návrat domů, 1996, s. 863 – 864.

Symbol *stromu života,* ktorý prináša dvanásť ráz ovocie a *životodárnej vody* svedčí o sláve *prichádzajúceho raja* (Zjv 22, 1n).[4]

Miesto prvého človeka: raj (Gn 2, 8 – 15)

Pojem *Božej záhrady, raja*, sa doteraz nenašiel v mytológiách národov žijúcich v okolí Izraela. Vyskytuje sa len v sumerskej verzii mytologického eposu o Gilgamešovi („*zem živých*" pri prameni rieky). V ugaritskej literatúre boh El sídli pri prameni dvoch riek, myslí sa tým pravdepodobne dajaký *nebeský raj*.[5] Predstava *raja* ako zavlažovanej a úrodnej oázy v stepi nás vedie do Babylonu. *Strom života* (Gn 2, 9) má ešte mytologický pôvod. V epose o Gilgamešovi sa hovorí o rastline, ktorá dáva *nesmrteľnosť* (sumerská verzia z 3. tisícročia, babylonská zo začiatku 2. tisícročia). V babylonskom mýte o Adapovi (čiastočná analógia s biblickým Adamom) sa *nesmrteľnosť* spája s požitím pokrmu nesmrteľnosti. V egyptskej mytológii sa vyskytuje rastlina, z ktorej pripravený nápoj dáva *nesmrteľnosť* bohom a ľuďom.[6] Keďže rodina Abrahamova pochádzala z Babylonu, je možné, že si tieto obrazy priniesla zo svojej starej vlasti. O *strome poznania dobra a zla* nemáme doteraz žiadne správy z literatúr okolitých národov.[7] V mladšej správe o stvorení sveta, ktorá pochádza z tzv. kňazského dokumentu, sa nehovorí o raji. Naproti tomu v staršom *jahvistickom* podaní sa vyskytuje veľmi názorný opis *raja*. „*Potom Pán, Boh, vysadil na východe, v Edene, raj a tam umiestnil človeka, ktorého utvoril. A Pán, Boh, dal vyrásť zo zeme stromom všetkých druhov, na pohľad krásnym a na jedenie chutným, i stromu života v strede raja a stromu poznania dobra a zla. Z Edenu vytekala rieka, ktorá mala zavlažovať raj, a rozdeľovala sa odtiaľ a tvorila štyri toky. Meno prvej je Pišon. To je ten, čo obteká celú krajinu Havilah, kde sa vyskytuje zlato, a zlato tej zeme je rýdze. Tam sa nachodí aj bdélium a kameň ónyx. Meno druhej rieky je Gihon. Tá obteká celú zem Kuš. Meno tretej je Hidekel (Tigris). Tá tečie naproti Asýrii. A štvrtá rieka je Perát (Eufrat). I vzal Pán, Boh, človeka a umiestnil ho v raji Edenu, aby ho obrábal a strážil*" (Gn 2, 8 – 15). Biblická správa má *mnoho literárnych vrstiev,* to znamená, že bola zostavená zo staršieho a mladšieho podania. Je možné, že do biblického rozprávania boli zapracované aj ľudové opisy. Opisovateľovi alebo možno aj redaktorovi, ktorý dal biblickej prehistórii konečnú úpravu, išlo zrejme o to, aby presne *geograficky určil polohu raja*.

[4] FENSHAM, F. C.: *Ráj*. In: DOUGLAS, M. A (ed.). *Nový biblický slovník.* Praha: Návrat domů, 1996, s. 863 – 864.
[5] McKENZIE, J. L.: *Dictionary of the Bible*. In: ADÁMEK, J.: *Výklad prvních tří kapitol Geneze*. Praha: Česká katolická charita, 1970, s. 15.
[6] HAURET, CH.: *Beginnings*. In: ADÁMEK, J.: *Výklad prvních tří kapitol Geneze.* Praha: Česká katolická charita, 1970, s. 15.
[7] ADÁMEK, J.: *Výklad prvních tří kapitol Geneze.* Praha: Česká katolická charita, 1970, s. 15 – 16.

Aby dodal svojmu rozprávaniu nevyvrátiteľnú *hodnovernosť*, sú menované rieky, krajiny, mestá a prírodné bohatstvo, ktoré dobre poznali čitatelia v tom čase, kedy tento text bol opisovaný a redakčne upravený. Je preto treba konštatovať: Ide o dodatočný pokus upraviť správu o raji, ktorá bola možno vedome podávaná nejasne, názornejšie a *hodnovernejšie.* Raj je opisovaný ako záhrada obtekaná množstvom vôd. Pri vytváraní predstavy tejto záhrady a oázy iste spolupôsobila aj *psychológia beduínov.* Zázračná rajská záhrada s hojným porastom stromov je *Boží dar* človeku a obrazom *Božej starostlivosti* o človeka a jeho rozvoj, nie všeobecne, ale v konkrétnych podmienkach života na zemi. Ukazujú na to aj mená riek. Keď sa hovorí o „stromoch" (Gn 2, 9), myslí sa podľa židovskej tradície na vínnu révu alebo olivu. Až neskôr tým Gréci rozumeli figovníky a na západe jablone. Rajská záhrada je Božím darom človeku, ale zároveň aj *úlohou* pre človeka.[8] Biblický dôraz spočíva na tom, že človeku bola daná príležitosť žiť „rajským" životom v blízkosti svojho Stvoriteľa. Súčasne ukazuje aj na to, že dostal v ráji za úlohu „*aby ho obrábal a strážil*" (Gn 2, 15). Tento krásny obraz bude pre človeka, ktorý každý deň zápasí o lepší zajtrajšok povzbudivým výhľadom ku konečnému *eschatologickému cieľu,* ako ho videl starozákonný prorok Izaiáš (Iz 11, 6 – 9).[9] Krása a plodnosť raja je výsledkom *koaktivity* ľudského úsilia s Božou stvoriteľskou činnosťou. Raj je to, čo *človek* vytvorí z Božieho daru. Keď sa však človek o túto záhradu nestará tak, ako to chcel Boh, môže sa táto krásna krajina stať púšťou.[10]

Kde bol raj?

Predstava o raji, akú majú mnohí kresťania sa veľmi podobá predstave rozprávkovej krajiny blahobytu: sladká nečinnosť v krásnej krajine, kde všetky pozemské dobrá človeku doslova padajú do úst. Preto sa mnohí čitatelia Biblie zarazia, keď Herbert Haag, uznávaný katolícky odborník na starozákonné vedy, píše o raji: „*Každému rozumnému človeku je jasné, že taký svet v skutočnosti nikdy nejestvoval*".[11] Biblická teológia smeruje stále zreteľnejšie k *symbolickej* interpretácii „záhrady Edenu". Tvrdí, že „raj" v zmysle fyzickom a historickom nejestvoval, lebo by bol „*sám o sebe nereálnym svetom*".[12] Ale raj dajakým spôsobom musel existovať – vieme, že biblické symboly sa zakladajú *na skutočnosti*. Otvoreným teda zostáva nielen

[8] LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 55 – 56.
[9] BIČ, M. – POKORNÝ, P.: *Co nevíš o Bibli. Úvod do studia Starého a Nového zákona.* Praha: Česká biblická společnost, 1997, s. 23.
[10] LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 56.
[11] LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 55.
[12] HOLZER, J.: *Und Gott sprach.* In: ZIÓLKOWSKI, Z.: *Nejtěžší stránky Bible,* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 140.

problém *miesta,* ale aj jeho *povahy*. Bol zázračným miestom vyžadujúcim iné zákony, alebo bol „rajom" duchovnej povahy?, pýta sa Ziólkowski.[13] Odpovedá, že takmer všetci teológovia a biblisti sú toho názoru, že sa nachádzal *v človeku* a že vyjadroval zvláštne priateľstvo s Bohom a spojenie s ním. Predstavoval *stav* zvláštnej Božej priazne, ktorej plodom bolo nepredstaviteľné šťastie a radosť, čo inšpirovaný autor biblického textu konkretizoval v obraze rozprávkovej záhrady – „rozprávkovej" vzhľadom k jej pôvabu a pokoju, ktorý v nej vládol.[14] V raji sa akoby Božia prítomnosť, všemohúcnosť a láska *koncentrovali* a dali sa vnímať a priamo uchopiť. A pretože nejde o abstraktný výklad, ale o konkrétnu formu oslavy Boha, vystupuje tu zároveň aj bolestná myšlienka: Koľko krásy a šťastia bolo v tejto zvláštnej a prežívanej *Božej blízkosti!* Ľudia neskorších čias spoznali, čo stratili. Raj spočíva v tom, že príbytok Boží sa stáva *príbytkom človeka.* Boh povoláva človeka, aby bol jeho spolubývajúcim, spoločníkom rozhovorov a lásky. „*(....) a Boh tam umiestnil človeka*" (Gn 2, 8). Človek a celý vesmír pociťujú ako šťastie *blízkosť* a dych Boží. Človek si uvedomuje, že je skrytý, vnútorne poctený a oblažovaný *v* Bohu. V tom bol pocit šťastia prvých ľudí, ktorí sa nachádzali v *rajskom stave*, že až do svojho najhlbšieho vnútra vedeli a prežívali: „*V ňom žijeme, hýbeme sa a sme*" (Sk 17, 27). Raj nie je predovšetkým miesto, akýsi oplotený park. „Záhrada" znamená „časť miesto celku", to znamená, že celá Zem, celý vesmír bol v pôvodnom stave, ako vyšiel zo stvoriteľskej ruky Boha rajom, vysvetľuje Läpple a dodáva: „*Keďže ‚raj' bol predovšetkým duševný, duchovný a náboženský stav blaženosti človeka, bol všade tam, kde práve človek žil. Jednota a pokoj človeka s Bohom sa stala súčasne jednotou a harmóniou človeka s kozmom*". Keďže rajské šťastie prvého človeka bolo vnútorné a náboženské, nie je treba predpokladať u zvierat neprirodzenú krotkosť. Rajský pokoj nie je ohrozený alebo ničený ani vtedy, keď medzi zvieratami bol už taký stav, aký poznáme v súčasnosti.[15] „*Raj teda nebol nikdy skutočnosťou v materiálnej forme, ako ju Biblia opisuje*".[16] Množstvo obrazných výpovedí chce znázorniť ničím nerušený a oblažujúci *vzťah* medzi človekom a Bohom. Biblické rozprávanie nám ohlasuje, že Boh stvoril človeka *v stave dokonalosti* a predurčil ho k *šťastiu*. K vyjadreniu tejto skutočnosti použil inšpirovaný autor obrazy zo sveta prírody. Zbavuje tento svet všetkých nepríjemných a bolestných prvkov (smrti, chorôb, sucha, hladu) a ponecháva len tie príjemné (voda, stromy, plody, úrodná zem, ktorú nie je treba zavlažovať...). „*A práve preto nesmie*

[13] ZIÓLKOWSKI, Z.: *Nejtěžší stránky Bible.* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 140 – 141.
[14] ZIÓLKOWSKI, Z.: *Nejtěžší stránky Bible.* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 140 – 141.
[15] LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 59.
[16] RENCKENS, H.: *Urgeschichte und Heilsgeschichte. Israels Schau in die Vergangenheit nach Gn 1-3*. In: LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 59.

byť tento ‚nereálny svet' považovaný za hmotnú skutočnosť, ale za stav vnútorného šťastia stvorených ľudí".[17] Raj je opisovaný ako „*kontrast skutočného sveta*", z ktorého bolo odstránené a zaretušované všetko negatívne a nedostatočné, čo človeka trápi a znepokojuje. Ide teda o preexponovanú a idealizovanú rekonštrukciu stavu, ktorý autor nikdy nezažil a o ktorom nie je možné získať žiadnu predstavu.[18] Prvotným hriechoch človek stratil „raj v Edene", to znamená *spojenie s Bohom.* Autor biblického textu chcel symbolickou rečou povedať, že pred touto udalosťou bolo všetko iné, a to preto, že aj sám *človek bol iný.* Celé Božie pôsobenie smeruje k navráteniu zmieneného *stavu* – k dovŕšeniu obrody človeka v *budúcnosti*, ktorá je v biblickej reči vyjadrená slovom „spása". Vo chvíli definitívneho dovŕšenia tejto spásy povedal Ježiš zločincovi na kríži: „*Veru hovorím ti: Dnes budeš so mnou v raji*!" (Lk 23, 43).[19]

Náboženský cieľ rozprávania o raji

Aký náboženský cieľ sledoval biblický autor, keď písal svoje rozprávanie o raji? Správa o raji predstavuje *teologický počin* – zachytiť a pre ľudí názorne opísať situáciu, ktorú malo ľudstvo a celý svet pred hriešnym pádom. Dve skutočnosti znepokojovali členov izraelského národa. Jednak otázka: Prečo bol Abrahám a s ním izraelský národ *vyvolený*? Prečo bolo vôbec treba, aby Boh tak konal? Čo sa vlastne stalo v dejinách ľudstva, že nie sú všetci ľudia v *trvalej priazni u Boha*? Potom tu je druhá otázka: Mohol svet s celou svojou biedou, nešťastím a utrpením, chorobami a smrťou skutočne vyjsť z ruky *dobrého Boha*? Ľudí trápila otázka: Mohol dobrý a všemohúci Boh stvoriť tak *nedostatočný svet*, ktorý tak naliehavo potrebuje *zlepšenie*? Nie je svet v tomto stave argumentom *proti* Bohu? Mučivé otázky o *príčine utrpenia sveta a o smrti ako údeli ľudstva* znepokojovali myseľ a srdce tých najlepších ľudí. Zdalo sa, že vzniká ťažko prekonateľný *rozpor* medzi Bohom-Osloboditeľom, o ktorého moci izraelský národ od svojho východu z Egypta prežíval vždy nové dôkazy, a Bohom-Stvoriteľom, ktorého stvoriteľské dielo má toľko znakov nedostatočnosti. Toto *aitiologické myslenie* (pýtame sa na *aitía* = prvotnú príčinu) bolo vedené Duchom Božím, ktorý pomáhal ľudom vždy hlbšie vniknúť do *počiatočnej* náboženskej situácie a do *prvotnej katastrofy* na úsvite ľudstva. Tak sa stal mysliteľský nepokoj ľudského ducha východiskovým bodom, ktorý Boh použil, aby

[17] ZIÓLKOWSKI, Z.: *Nejtěžší stránky Bible.* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s. 140 – 141.
[18] RENCKENS, H.: *Urgeschichte und Heilsgeschichte. Israels Schau in die Vergangenheit nach Gn 1-3*. In: LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 58.
[19] LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 65 – 69.

ľuďom postupne vysvetlil dejinnú skutočnosť, že svet *na počiatku* nebol taký, ako sa javil hĺbajúcemu ľudskému duchu v neskorších tisícročiach.[20]

Pojem „začiatku“

Pojem „*začiatku*“ nie je možné chápať (len) historicky, ako akýsi nehybný časový bod (prvobod) kdesi v dávnoveku, lebo tento začiatok by zasa musel byť chápaný *archetypicky*, a teda mýticky. Boh Starého zákona nie je „deus-faber“ (výrobca), ktorého objektom stále neukončenej metavýroby by bol človek. *Počiatok* – to teda *nie je* prvotná rajská dokonalosť, ale obrátenie srdc a myslí k prichádzajúcej *budúcnosti.* Počiatok je *presiaknutý budúcnosťou*. V proroctve Izaiáša ohlasuje Boh: „*Od začiatku oznamujem budúcnosť a od pradávna, čo sa ešte nestalo*.“ (Iz 46, 10). Návrat k dajakej, hoci ideálnej minulosti, kde „to všetko už bolo“, je útekom od „stvoriteľskej činnosti Boha“. Kto porozumie stvoriteľskému dielu Boha, spozná, že táto akoby minulosť sa koná *teraz*. „*Odteraz ti zvestujem veci nové (....). Teraz sú tvorené, nie oddávna, predo dňom si veru o nich nevedel, aby si nepovedal: ‚Hľa, vedel som o tom!‘* “ (Iz 48, 6 – 7). Stvorenie stojí teda „*pred*“ človekom, nie „za ním“. „Stvoril“ (Boh, Gn 1, 1) je síce gramaticky perfektum, ale teologicky skôr futurum (budúcnosť). Človek ako ADAM speje – alebo má spieť k tomu, aby *bol* stvorený. Začiatok (REŠIT) je tam a vtedy, keď sa Božou mocou presadzuje v živote človeka a v behu sveta *nové*, to, čo tu nie je „prirodzene“, k čomu musí dať pokyn „*fiat*“ (*staň sa*) sám prítomný Boh, konštatuje Balabán a dodáva: „Toto nové nás od-stavuje od radikálnej starosti a hlbokej núdze, a signalizuje *to, čo prichádza,* vek zdravia, radosti, pokoja, spravodlivosti a pravdy“. Toto je teda ADAM – *podoba Božia*: človek vášnivo smerujúci k budúcnosti charakterizovanej spravodlivosťou a pokojom, a to po úzkej ceste *oddanej viery*. Akokoľvek akoby neúprosné sú retardačné sily a mocnosti, ktoré obracajú našu pozornosť k akémusi problematickému zlatému veku, pre adama (=človeka) viery, je to len AJIN = NIČ, ktoré je suverénne prekonávané tvoriteľským Bohom (porov. Iz 40, 12; 41, 11n).[21]

Záver

Správa o raji je *teologický počin* – zachytiť a pre ľudí názorne opísať situáciu, ktorú mali ľudia a celý svet pred hriešnym pádom. Zem a celý vesmír bol v pôvodnom stave, ako vyšiel zo stvoriteľskej ruky Boha, *rajom*. Raj spočíval v tom, že príbytok Boží sa stáva *príbytkom človeka*. Boh povoláva človeka, aby bol jeho spolubývajúcim, spoločníkom *rozhovoru*

[20] LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972, s. 65 – 69.
[21] BALABÁN, M.: *Hebrejské člověkosloví.* Praha: Herrmann & synové, 1996, s. 84 – 86.

a lásky. Človek si uvedomuje, že je skrytý, vnútorne poctený a oblažovaný v Bohu. V tom bol pocit *šťastia* prvých ľudí, ktorí sa nachádzali v *rajskom stave*. Pôvodný rajský stav blaženosti bol narušený *hriechom* prvých ľudí. Sloboda žiť, užívať, tešiť sa však *nie je bezhraničná*. Je tu „strom poznania dobra a zla" (Gn 2, 17) „*v strede raja*", to znamená, že patrí *jedinu Bohu*. Rešpektovanie *Božieho poriadku* je pre človeka zárukou *šťastia a blaženosti*. Hriechom bol narušený *vzťah* človeka s Bohom, a tým aj jeho *šťastie*. Hriech prvých ľudí nespočíval v tom, že „chceli byť ako Boh", ale chceli byť ako Boh okamžite, bez cesty za ním, bez *poslušnosti* k nemu. Tým bol narušený *vzťah dialógu*. Dialóg nie je možný bez *dôvery*, že život má *zmysel*, bez zacielenia sa *do budúcnosti*. Nedôverou k Bohu sa celý pohyb do budúcnosti zastavil.

Bibliografia

ADÁMEK, J.: *Výklad prvních tří kapitol Geneze.* Praha: Česká katolická charita, 1970. 36 s.

BALABÁN, M.: *Hebrejské člověkosloví.* Praha: Herrmann & synové, 1996. 208 s.

BIČ, M. – POKORNÝ, P.: *Co nevíš o Bibli. Úvod do studia Starého a Nového zákona.* Praha: Česká biblická společnost, 1997. 174 s. ISBN 80-85810-25-5.

Dedičný hriech. In: *Aktuálne filozofické a teologické otázky. Kresťanstvo a evolúcia.* Bratislava: samizdat, 1970. 220 s.

FENSHAM, F. C.: *Ráj*. In: DOUGLAS, M. A (ed.): *Nový biblický slovník.* Praha: Návrat domů, 1996. 1242 s. ISBN 80-85495-65-1.

HAURET, CH.: *Beginnings*. In: ADÁMEK, J.: *Výklad prvních tří kapitol Geneze*. Praha: Česká katolická charita, 1970. 36 s.

HOLZER, J.: *Und Gott sprach.* In: ZIÓLKOWSKI, Z.: *Nejtěžší stránky Bible,* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001. 462 s. ISBN 80-7192-450-4.

LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972. 238 s.

McKENZIE, J. L.: *Dictionary of the Bible*. In: ADÁMEK, J.: *Výklad prvních tří kapitol Geneze.* Praha: Česká katolická charita, 1970. 36 s.

RENCKENS, H.: *Urgeschichte und Heilsgeschichte. Israels Schau in die Vergangenheit nach Gn 1-3*. In: LÄPPLE, A.: *Úvod do Starého zákona.* Praha: Česká katolická charita, 1972. 238 s.

ZIÓLKOWSKI, Z.: *Nejtěžší stránky Bible,* Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001. 462 s. ISBN 80-7192-450-4.